

КЛИМЕНТИНА ИВАНОВА (София)

ЖИТИЙНО-ПАНЕГИРИЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА В БАЛКАНСКАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ

От многобройните аспекти, в които може да се изследва книжовната продукция на Търновската школа, тук ще засегна само един — за преводната и редакторската работа върху т. нар. „високи“ жанрове (точно върху агиографията и ораторската проза). Ще направя опит за структурно-типологична характеристика на устойчивите състави, възникнали като резултат на съзнателна и систематична дейност в това направление. От изключително значение за книжовния живот на балканските славяни през следващите векове е, че новите състави влизат в ръкописната традиция, усвояват се и се разпространяват и на свой ред стават литературна среда за възникване на оригинални произведения.

Известно е, че разполагаме с незначително число сборници слова и жития с устойчив състав, които да се датират сигурно до XIV в. Последното десетилетие на XIII в. бележи началото на една възходяща интензивност в създаването им, която достига кулминация през втората половина на XIV в. Върху количествената страна на това явление, породено от общия културен подем, обръщат внимание всички изследователи на литературата от посочения период.¹ По същото време се наблюдава и активизиране на средища, които не са имали съществено значение в развитието на агиографията до края на XIII в. За Източна България това е, на първо място, престолният град и манастирите в неговата околност, а също манастирските комплекси в Русенско, Сливен и т. н.; на запад — манастирите в Западна и Югозападна България, в Източна и Средна Сърбия. През XIV в. се увеличават рязко паметниците с агиографско и хомилитично съдържание, които са писани със сръбски извод, в правописните традиции на рашката школа.

¹ П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I, вып. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1898, с. 411—451; К. Радченко. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 321—335; Отчет о занятиях рукописями в библиотеках... Москвы и С.-Петербурга... — Университетские известия, Киев, 1898, № 4, с. 1—68; П. Диневков. Стара българска литература. Т. II. С., 1953, с. 36—37.

Достигналите до нас сборници² от това време отчетливо се разделят на две групи. Една — и то преобладаваща част от ръкописите — по подредба и преводи възхожда към по-стари архитипове. Ще посоча за пример някои от сборниците със слова и жития в календарен ред: два ръкописа от сбирката на Миханович в Загреб, които заедно съставят чети-миней за цяла година (III с 24 за септември—декември, нататък Мих. I и III с 22 за декември—август, нататък Мих. II),³ почти напълно покриващия се с Мих. I сборник № 95 от Дечанската библиотека,⁴ Станиславов сборник от Лесновския манастир,⁵ сборник от Виенската библиотека № 33/120,⁶ сборник от сбирката на Хлудов № 195⁷ и др.; от сборниците, в които наред със словата и житията е включен и цикъл за подвижните празници, най-известни са Ягичевият Златоуст⁸ и Германовият сборник⁹. Сборници със слова само за подвижните празници от интересуващия ни тип до края на XIV в. не са запазени.

На този „агиографско-хомилитичен фон“ от средата на XIV в. вече се открива присъствието на новите състави, които ще бъдат предмет на нашето проучване. Като резултат от една системна редакционна работа, те са съобразени с всички норми, които характеризират книжовната дейност на Търновската школа като цяло и на нейния ръководител — Патриарх Евтимий. Новите състави са плод в еднаква степен и на литературни, и на извънлитературни фактори. Материалът в тях е организиран според Ерусалимския устав, чието въвеждане в богослужебната практика на балканските славяни е една от причините, наложили реформата на Евтимий.¹⁰

Ако новата подредба е резултат преди всичко на деловите функции на сборниците, то новата литературна редакция отразява измененията в

² Както вече се каза, тук имам пред вид сборници с устойчиво или относително устойчиво съдържание и с подреждане според годишния кръг на подвижните и неподвижните празници. При това не се разграничават сборниците, в които преобладават слова и похвали (обикновено означавани като Тържественици) и чети-минейте, в които наред със словата се поместват жития. Ще отбележа, че в балканската кирилска традиция почти не се срещат сборници само с жития в календарен ред.

³ Датират се от последната четвърт на XIV в., рашки извод. VI. Mošin. *Čirilske rukopisi Jugoslavске akademije*. I. Opis rukopisa. Zagreb, 1955, p. 165—174.

⁴ Датира се също от XIV в.

⁵ Днес се съхранява в Народната библиотека „Кирил и Методий“ под № 1039. Датира се откъм средата на XIV в., сръбски извод. — Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека. Т. III, 1964, с. 246—252, където по традиция е наречен „Пролог“. Представлява чети-миней за септември—ноември, сходен с Мих. I.

⁶ М. Сперанский. Сентябрьская Миней-четырь до-макарьевского состава. — Известия ОРЯС, I, 1896, кн. 2, с. 235—257; А. И. Яцимирский. Мелкие тексты и заметки по старинной южнославянской и русской литературам. LXXV. — Известия ОРЯС, XXI, 1916, кн. 1, с. 217—261. Сборникът е от третата четвърт на XIV в., сръбски извод.

⁷ А. Попов. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 384—419, от XIV в.

⁸ Е. Э. Гранстрем. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. М., 1953, с. 81. Сборникът се съхранява в ГПБ под № Qn I 56 и се датира от началото на XIV в., български извод.

⁹ Датиран е от 1359 г. и се съхранява в Библиотеката на Румънската патриаршия; писан е с български извод. Описан от J. Jufu. *Sbornicul lui Gherman* (1359). — *Orthodoxia, Revista Patriarhiei Române*. XII, № 2, 1960, p. 253—279.

¹⁰ Ст. Кожухаров. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971. С., 1974, с. 285—290.

естетическите позиции на нейните създатели, повишените изисквания към словесното изкуство, нарасналите интереси към риториката и оттам към панегирика като жанрова форма, съответстващи в по-голяма степен на изостреното чувство към експресивен изказ и подчиняваща наративното начало (характерно за по-стария тип жития) на изящното „плетение словес“ не само в произведенията на тържественото красноречие, но и в творбите, предназначени за манастирско и индивидуално четиво.

И така, XIV в. се явява своеобразен „вододел“, при който приключва един период от развитието на агиографията и ораторската проза и едновременно се поставя началото на нова житийно-панегирична традиция. Защото, ако до края на века качествено новите състави съжителствуват като единични факти сред преобладаващото количество сборници с по-стари подредби и преводи, от XV в. нататък те се превръщат във фактори, които оформят и налагат своя стил в цялата „висока“ литература.

Възникването на новите житийно-панегирични редакции се локализира в двете големи книжовно-просветни средища, които са едновременно и центрове на исихастското движение — Атон и Търново. Тук няма да се спирам на проблемата за отражението на исихазма върху развитието на агиографията и ораторската проза. Не е без значение обаче да бъде изяснен въпросът за личното участие на Евтимий в тези прояви, които са част от общата книжовна реформа. За съжаление ние не разполагаме с никакви исторически свидетелства за преведени от него житийно-панегирични състави, нито дори за отделни преводи, каквито вести имаме за редакцията на богослужебните книги например. Логично е да се предположи, че търновският патриарх е проявил особен интерес към преводите на „високата проза“ — един жанр, в който самият той изпробва талантливото си перо. Косвено, но много сериозно доказателство е сравнението на Евтимиевите слова и жития с някои творби от новите състави; при съпоставянето им наблюдаваме поразително стилистично и лексикално единство; на места се натъкваме и на текстуална близост, която трудно бихме обяснили, ако не предположим, че преводът и оригиналната творба са дело на една и съща личност.¹¹

И още нещо — в количествено отношение житийно-панегиричното наследство на търновския патриарх не е голямо. Творчеството на неговия последовател Григорий Цамблак, който живее при несравнено по-неблагоприятни условия, е десеторно по-обемисто. Може да се каже, че Евтимий първоначално отделя много сили и време, за да усвои практически новата стилистика на превода; на нейна почва той оформя и шлифова своя стил, за да го пренесе след това в славянската литература, да го наложи като агиографски канон, като образец и като ново стилово явление.

Новите житийно-панегирични състави все още нямат постоянно определение. В отделни изследвания те се означават като „евтимиевски“ или „търновски“. Последният термин е по-сполучлив; той подчертава зависимостта на агиографско-панегиричните редакции от цялостната дейност на Търновската книжовна школа.

¹¹ Пример за това вж. у Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. — В: Старобългарска литература. I. С., 1971, с. 240—241.

Установяването и въвеждането в обръщение на търновските редакции се извършват в известна последователност, произтичаща от деловите функции на сборниците като цяло. На първо място вниманието на книжовниците се насочва към съставяне на сборници с проповеди за под-
вижните празници — от подготвителните недели пред Четиридесетница до Неделята на всички светии. Непълният цикъл слова за тези дни, чийто превод възхожда към Кирило-Методиевия кръг, е познат в преписи от XIII—XIV в. (Германовия сборник, Михановичевия хомилар), но явно не задоволява естетическите потребности на новото време. Търновската редакция на проповедите от Неделята на митаря и фарисея до Неделята на всички светии обема над 170 творби, избрани измежду най-художествените произведения на византийската ораторска проза. Несъмнено подборът е съобразен не само с изискванията на Ерусалимския устав, но и със съответните гръцки ръкописи; досега обаче не съм открила точен аналог на нашите сборници и по редица признаци те изглеждат „сводни“, т. е. подбрани от няколко различни оригинала.

Установяването на целия цикъл приключва най-късно към 80-те години, тъй като първите запазени преписи от него датират от последната четвърт на века. За най-ранен представител на новата търновска редакция може да се счита сборник № 34 от сбирката на Гилфердинг, ГПБ, Ленинград, търновски правопис, датиран между 1370—1385 г.¹² Особено интересен е вторият препис — от 90-те години или края на XIV в., съхраняван в ГИМ, Москва, в сбирката на Воскресенския манастир под № 105.¹³ Неговият текст, с търновски правопис, носи следи от редакционна работа и има глоси в полетата. Тези два ръкописа се сходжат напълно и представят първата част на новите състави — словата от Неделята на митаря и фарисея до Цветница. От края на XIV — началото на XV в. е запазен още един среднобългарски препис, обхващащ 29 слова само за подготвителните недели — № 73 от Библиотеката на Румънската АН (нататък — РАН 73).¹⁴ Два сборника от XV в., единият — писан от Гавриил Урик до средата на века вероятно в Нямц,¹⁵ а другият — създаден в Рилския манастир в 1478 г.,¹⁶ и двата — търновски правопис —

¹² Описан в Отчет Публичной библиотеки за 1868 г. СПб., 1868, с. 51—62. Последна датировка — В. А. Мошин. К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной публичной библиотеки. — Труды Отдела древнерусской литературы, XV, 1958, с. 413. Ръкописът е отчетен в Предварительный список славяно-русских рукописей XI—XIV вв., хранящихся в СССР в Археологический ежегодник, за 1965, М., 1966, № 529, но е определен погрешно като сръбски (нататък — Гилф. 34).

¹³ Отчетен в Предварительный список под № 1387 и датиран от края на XIV — началото на XV в., но водните знаци не минават границата на XIV в. (ключ, близък до № 2738 от албума на Мошин-Тралич от последното десетилетие на XIV в., лък от типа на № 478 от Мошин-Тралич, 1380—1395 г., два кръга, пресечени с черта, подобни на № 209 от Мошин-Тралич от последното десетилетие, глава на бик, подобна на № 1358—1369 все от 80-те — 90-те години (нататък — Воскр. 105).

¹⁴ Описан от А. И. Яцимирский Славянские и русские рукописи румынских библиотек. — В: ОРЯС, т. 79, 1905, с. 205—208 (у него — № 74); P. Paпaiteacu. Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R. P. R. București, 1959.

¹⁵ Съхранява се в Библиотеката на Румънската АН, № 149, произхожда от Нямц; А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 737—741; P. Paпaiteacu. Op. cit.

¹⁶ Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 96—103 (№ 4) 7, нататък — Рилски 1478 г. Този сборник започва със словата за Лазаровото възкресение и в първите две слова напълно се покрива с Гилф. 34 и Воскр. 105. В приписката към ръкописа е указано, че това е „втори комат“ от Златоуста, следователно към третата четвърт на XV в. в Рилския манастир е съществувал поне един пълен

съдържат останалите слова до Неделята на всички светии. Въпреки че преписите с търновски правопис от втората част на новите състави датират около половин век по-късно от времето на създаването им, няма съмнение, че двете части са възникнали едновременно. Следи от новата редакция на словата за Пасха откриваме в български ръкописи от края на XIV в.,¹⁷ а безюсови преписи от втората част на цикъла са познати, както ще видим, от края на XIV в.

Вече се каза, че подборът на словата в новите състави е показателен за преводаческата и редакционната дейност на Търновската школа. На първо място са включени много по-голям брой творби, отколкото в по-старите типове златоусти. При това попълването върви не толкова по линията на разширяване числото на празниците,¹⁸ колкото в количеството произведения за един празник. От дните на Четиридесетница, включително и подготвителните седмици, само няколко са с едно произведение. За Неделя месопустна и Цветница словата са 7, за Неделята на митаря и фарисея, за I, II и III неделя — по 5, за IV, V и за Лазаровата събота — по 4, и т. н. За всички дни на Страстната седмица са поместени по няколко творби, а за Пасха — 12. За неделите след Пасха, съответно за Томина и Неделята на всички светии — по 6; на Разслаблениа, Самарянката, Слепия и Никейския събор — по 5; за Неделята на Мироносците и за Преполовение — по 4. За празника Възнесение са включени 11, а за Петдесетница — 9 слова.

Забележителен е и подборът на авторите. Естествено и тук голям дял се пада на Златоустовите проповеди, които са най-често срещани във всички сборници от подобен характер.¹⁹ В пълния цикъл са поместени 87 творби с името на Йоан Златоуст.²⁰

Между останалите 28 автори отците на църквата заемат по-ограничено място за сметка на слабо познати и рядко срещани до XIV в. представители на християнската ораторска проза. От Ефрем Сирин например, чиито слова за поста са популярни в архаичните сборници, тук са поместени само 6 творби. В замяна на това са застъпени по-широко авторите от втория голям разцвет на тържественото красноречие във Византия — цариградските патриарси Прокъл, Герман и Нектарий; Леонтий презвитер, Йосиф Солунски и други. Съвременната литература е представена от

екземпляр от целия цикъл. Подложката на поп Гавриил, който е писал сборника, сигурно е била също от български извод, тъй като през втората половина на XV в. в Рилския манастир преобладава тенденцията да се пише с ресавски правопис.

¹⁷ Така в сборник № 51 от сбирката на Гилфердинг, ГПБ, Ленинград, с търновски правопис от края на XIV в., е запазена част от пасхалния цикъл. Описание на сборника вж. В: Отчет Публичной библиотеки 1868 г., с. 102—105; В. А. Мошин. К датировке... с. 414. Отчетен в Предварительный список под № 860, но оцределен погрешно като сръбски.

¹⁸ Обикновено в сборниците със слова за подвижните празници постоянен елемент са словата за неделните дни, докато проповедите за другите дни се поместват спорадично. В новите състави, поне в техния първичен вид, са включени творби за всички дни на Сирната седмица, за петък на Неделята на православие (I неделя), за сряда и за събота на V неделя (Акатиста), за петък на VI неделя, за Свети петък и за Неделята на Никейския събор.

¹⁹ Постният Златоуст обхваща дните от Неделята на митаря и фарисея до Лазарова събота (а по-късно — до Пасха), а Цветният — Пасхалния цикъл и периода до Неделята на всички светии.

²⁰ Тук няма да се спирам на въпроса за атрибуцията на творбите, които в ръкописите се приписват на Златоуст, освен ако става дума за славянско слово.

словата на двама видни представители на исихазма — патриарх Калист и патриарх Филотей.²¹ Ето кои византйски автори влизат в състава на новите преводи: Амфилохий Иконийски (1 слово), Анастасий Синайски (2 слова), Андрей Критски (2), Арсений мних (Арсений Студитски? от IX в. — 2), Атанасий Александрийски (6), Василий Велики (16), Георги Кападокийски (1), Георги мних хартофилакс (1), Герман Цариградски (1), Григорий Богослов (6), Григорий Ниски (5), авва Доротей (1), Епифаний Кипърски (1), Ефрем Сирий (6), Иполит папа римски (1), Исихия Ерусалимски (2), Йоан Дамаскин (4), Йоан Екзарх (но с името на Йоан Златоуст — 1), Йоан Златоуст (87), Йосиф Солунски (1), патриарх Калист (6), Кирил Александрийски (1), Император Лъв (1), Леонтий презвитер (3), Методий Патарски (1), Нектарий Цариградски (1), Петър Антиохийски (1), Прокъл Цариградски (3), Софроний Ерусалимски (1), Теодор Студит (1), Патриарх Филотей (1). Освен проповедите и похвалните слова в новите сборници са включени и произведения от друг жанр — три повести, свързани с празника на православие и с прославата на Богородица в събота на V неделя от Четиридесетница, когато се чете Акатистът. Те са: В нед(елѣ) православнаа повесть въдръжжшии в с(вѣт)ыхъ н ч(е)стныхъ иконахъ н како н которыа радн вныи прѣбать съвръшати въ прѣжеа нед(елѣ)а с(вѣ)тыхъ пос(тъ) с(вѣ)таа н съборнаа цр(ъ)квенъ памать православѣа; Въспомнаніе ѿ тѣхъ оменнѣхъ пр(е)ч(н)стѣа н покланѣемѣа иконы въ сепарочныа владычнцѣа наша б(огородн)цѣа пр(н)снод(е)вы Марїа рїм-лѣнны; Повесть полезна ѿ древннхъ повѣстенъ събрана н въспомнаніе явлѣащн нже прѣславиѣ бывшому чюдесн, вънегда персе н варварн Царн-града бранїа въкръжжшж нже н погыбошж б(о)ж(е)ств(е)нымъ сѣдомъ нскоу-шенн бывше, градъ же невѣрждень бы(сть) м(о)л(н)твамъ б(огородн)цѣа н м(о)лебное ѿттолѣ поетсѣа бл(а)годареніе, несѣдалное д(е)нь нменоваше.

Съдържанието на новите състави показва не само склонността на редакторите да подбират творби от по-широк кръг автори, като въвеждат в славянската литература рядко срещани и във византийската книжина произведения. Прави впечатление последователното елиминиране на славянските творби. Изоставено е едно толкова популярно слово като Словото за Възкресение Лазарово, както и словото за Цветница; липсват предполагаемо приписваните на същия писател слова за Пасха, за Петдесетница и т. н. Единствено изключение прави Словото за Възнесение от Йоан Екзарх, но тук приписано на Йоан Златоуст. При това Екзарховата творба не се намира във всички преписи от цикъла и въпросът за нейното първоначално място в него остава открит.

Много съществен момент от характеристиката на новите състави е изключителният художествен и филологически подход на редакторите към текстовете, с които разполагат; произведенията са обработвани с оглед да се постигне стилово единство на целия цикъл — в едни случаи чрез пълно скъсване с традицията, а в други чрез използване на по-стари преводи. Вече се подчерта, че значителна част от словата се срещат тук за първи път. А що се отнася до ония проповеди, които са помест-

²¹ За превода и разпространението на словата от Калист и Филотей вж. Кл. Иванова-Константинова. Някои моменти..., с. 232—234.

вани и в хомилиарите от най-архаичен тип (Супрасълски, Клоцов, Михановичев и под.), те са преведени отново, и то в редица случаи, от друга редакция на оригинала. Поради липса на възможност ще приведа само едно сравнение — с началния пасаж от Златоустовото слово за Лазаровото Възкресение (гръцкия текст вж. в *Patrologia graeca*, 61, col. 775—778), което е поместено в Супрасълския сборник. Новият превод цитираме по преписа от Воскр. 105, а Супрасълския — по изданието.

Супрасълски сборник, с. 312.

Воскр. 105, л. 320а

Иако се мати чадолоуба, подавѣшии
съсѣзъ мааденьцѣ, кеселѣтъ сѧ дѣтнѣштѣ
привлачашѣ маѣкъжъ пнѣштѣ маѣка, та-
же егда сѧ съсаде маѣко и осырѣе,
заградѣтъ пѣтъ съсѣ, тѣгда и дѣтнѣштѣ
плачѣтъ и мати вѣантѣ, навѣкъшнѣ обы-
чаемъ крѣмнѣ дѣтнѣштѣ, а пнѣштѣ не по-
даемъ вѣдаштѣ. Также и мы прѣвѣ-
и съсѣзъ подавѣше оумѣу вашемѣу кеселѣ-
ахомъ сѧ, камъ сѣштѣмъ маѣка слоѣзмъ,
таже егда забѣтнѣа облакъ прнѣздѣ
на оумъ слово ставѣ, тѣгда же и вѣы
разгнѣвастѣ сѧ, акнѣ акнѣ сѣштѣ еуаг-
гелскѣхъ оученнѣ разумѣа, и мы
печаалномъ сѧ тыштаннѣ нмѣжшѣ,

шадѣемъ еуаскѣхъ оученнѣ разумѣнѣа. и мы тажко снѣ твѣрахомъ, оусрѣдѣе сѣо еже
глатнѣ разпрѣстрѣо нмѣжшѣ.

Иакоже мѣти амѣочадна въ-
давѣшии сѣон съсѣзъ мааденьцѣ
красѣуѣтъ сѧ, вѣтрѣчатѣу же прн-
вѣлачѣштѣ пнѣжъ маѣкнѣжъ оусѣренѣ,
заградѣаѣтъ прѣходѣ съсѣоу, тог-
да сѣо и вѣтрѣча плачѣтъ сѧ, и
мати болѣзнуѣуѣтъ, прнѣзѣоленѣе
сѣоу еже пнѣтѣ прѣстрѣо
нмѣжшѣ. пнѣжъ же непѣдаѣма зра-
цнѣ. Также и мнѣ въ прѣвѣшнѣ
съсѣзъ мысанѣ камъ подавѣше,
красѣоаахомъ сѧ, камъ прнѣла-
чѣшнѣмъ маѣко слова, егда же
забѣнѣа вѣлакъ прнѣкъ въ
мысанѣ слово прѣсѣче, тогѣда сѣоу
и вѣы непѣдовастѣ, иако анѣ-

Сравнението на всички текстове, които са ни засвидетелствувани в най-старите хомилиари с преводите на Търновската школа, би дало извънредно интересен материал на лингвистите, изучаващи спецификата на средновековните преводи.

Не по-малко съществено е отношението на редакторите към други преводи, осъществени през същата епоха, и то вероятно в Търново. Това отношение може да бъде проследено, тъй като в цикъла са включени 6 слова от Григорий Богослов, които се срещат и в друг тип сборници — само със слова на този забележителен византийски проповедник. Известно е, че в славянската литература творбите на Григорий Богослов са превеждани два пъти и че вторият превод (или основна редакция на съществуващия превод) е извършен най-късно до 1350—1360 г. Сравнението на текстовете тук показва, че в новите състави словата на Григорий Богослов не са включени в този вид, в който те се намират в Сборника от 16 слова на този автор, най-ранен препис от който се намира в Народната библиотека „Кирил и Методий“ под № 674. Значителните различия в лексиката и синтаксиса на двата превода на места, изглежда, говорят за два самостоятелни превода; някои пасажки обаче са твърде близки. Трудно е да се реши дали редакторите на търновските състави са пренебрегнали напълно съвременния им превод, тъй като близостта

може да се дължи на общност в литературната подготовка и в езиковите навици; похватите на превода обаче не са едни и същи.

Още по-малка степен на промяна ще открием в едно слово, поместено за Сирни петък и принадлежащо на авва Доротей. Както е в случая с Григорий Богослов, словата на авва Доротей се преписват като самостоятелна цялост. Ръкописи със слова на авва Доротей са много популярни през втората половина на XIV в. и всички те възхождат към един архитип. С голяма вероятност може да се твърди, че техният превод е излязъл изпод перото на прочутия старец Йоан, работил в лаврата Св. Атанасий. Между преводите на Йоан неговият ученик Методий бележи и „Дорофеи“. В сборника на авва Доротей словото, за което става дума, е включено под № 17. Преводът е един и същ и текстът е само леко редактиран. По-долу ще видим, че в новите състави се включва — вече без никаква промяна — слово от Златоустовия „Маргарит“ от превода на „дивния кир Дионисий“, български книжовник-исихаст.

Посочените различни степени на приспособяване към материала са изключително интересни и се нуждаят от детайлно проучване. Тук те се отбелязват бегло, само като илюстрация на изключително високото преводаческо и книжно майсторство на редакторите от Търновската школа.

Като имам пред вид разположението на словата в най-ранните преписи, предполагам, че първоначално те са разпределени в два обемисти тома: от Неделята на митаря и фарисея до Цветница и от Пасха до Неделята на всички светии. По-късните книжовници вече не се съобразяват с това разпределение и го изменят в зависимост от формата на ръкописите, едрината на почерка и своите конкретни нужди.

Новият състав за подвижните празници е „пуснат в обръщение“, сравнително рано; това дава възможност той да се разпространи още преди падането на Търново и от XV в. да се наложи трайно в балканската книжовна традиция. Доколкото сме в състояние да съдим от известните в момента преписи, вече към края на XIV в. търновските състави изместват старите типове сборници и проникват не само в големите средища, изпитали непосредственото влияние на Евтимиевата школа, но и в по-отдалечените и второстепенни скриптории. Най-старите безюсови преписи от това време, доколкото могат да бъдат локализирани, произхождат от различни краища на полуострова. Така в края на века в Лесновския манастир е преписана част от цикъл — Цветният Златоуст, — и то вероятно от търновска подложка. Днес ръкописът се пази в библиотеката на Белградския университет под сигнатура Ђор. 29.²² От края на XIV или началото на XV в. датира сборник № 112 (89 по описа на Вуксан) от библиотеката на Печката патриаршия, съдържащ също част от Цветния Златоуст. Препис от Постния Златоуст (обаче съкратен) е изготвен по същото време в Милешевския манастир.²³ От последното десетилетие

²² Ръкописът обема 254 л., I°, обработен полуустав. Без начало и край. Започва със слова за Неделята на самарянката, но липсват първите 8 коли (64 листа), следователно на изгубените листове ще да са били произведения от Томина неделя или от Неделята на мирноносците.

²³ Днес се съхранява в Библиотеката на Сръбската АН под № 88, 420 л. Съдържа слова от Неделя на митаря и фарисея до Цветница. Част от словата са изпуснати, като е отбелязано да се намерят в други книги. Така Словото за умиление от Ефрем Сирин не е включено, но на л. 309б се отбелязва: Нѣци въ свѣтѣмъ Ефремѣ; а при Повестта за перси

на XIV в. е писана и най-старата част на един ръкопис, сръбски извод, днес собственост на Библиотеката на Румънската АН (152).²⁴ Съдържа извлечение от цикъла — от Неделята на митаря и фарисея до Петдесетница; в извлечението са включени по-редките и характерни за новите състави творби (на Йоан Дамаскин, Йосиф Солунски, Калист и др.). Единствено отклонение от съдържанието на останалите сборници тук представя едно слово на Йоан Солунски „яко нн едно разньство нн съпротньство въ еуанстѣ о въскрсенїи“, чийто превод принадлежи на исихастките кръгове и което е с подчертано полемичен характер. От Атон произхожда един сборник, съдържащ Цветния Златоуст от Страстната седмица до Неделята на всички светии, писан около началото на XV в. Ръкописът се е пазил в манастира Ксеноф и през миналия век е бил пренесен от Света гора в румънския манастир Нямц от Паисий Величковски. Днес е собственост на Библиотеката на Румънската академия на науките (№ 156).²⁵

Разпространяването на новите състави продължава през следващите векове. От XV в. са запазени и преписи, възникнали в молдавските манастири. От преписите, писани с търновски правопис, ще отбележа три, особено важни за изучаването на цикъла като цяло. Единият е писан от ръката на известния молдавски книжовник Гавриил Урик през втората четвърт на XV в. Ръкописът е бил в Нямецкия манастир, а сега е в Библиотеката на Румънската академия под № 149. В 1478 г. в Рилския манастир поп Гавриил подарява за помен „втори комат“ от Златоуст (за този ръкопис вече стана дума по-горе), огромен сборник, съдържащ слова от Лазарово възкресение до Неделята на всички светии. Сборникът на Гавриил Урик обема по-малко материал — от Неделята на разхлация до Неделята на всички светии, и напълно се покрива с Рилския сборник от 58-о до 105-о слово, с един само пропуск — в Рилския сборник между деветте слова за Петдесетница е поместено и едно слово от Григорий Богослов, което е пропуснато в сборника на Гавриил Урик. Най-сетне ще отбележа и третия сборник, писан през XV в., съдържащ част от Постния Златоуст — от Събота на I неделя до Цветница. Този ръкопис е бил собственост на манастира Молдовица, а сега се пази в манастира Драгомирна под № 724. Той е открит и изучен от румънския учен Й. Юфу²⁶ и по неговите записки описан от Златка Юфу²⁷. Една

и варвари — Нѣнъ въ нѣмъ кнѣзь панагѣрка. — Л. Стојановић. Каталог рукописа и старих штампаних књига. Београд. 1901, с. 64—71.

²⁴ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 746—754 (№ 86 от Нямецкия манастир). Уточнение на датировката е направено от сътрудниците на Археографското отделение при Белградската народна библиотека, които установяват, че ръкописът се състои от 3 части — писани в различно време; л. 19—99, 279—306, 335—352 и 375—434 се датират от последното десетилетие на XIV в.

²⁵ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 767—772 (№ 83 от библиотеката на манастира Нямц); Р. Păpăițescu. Op. cit., p. 195

²⁶ J. Juftu. Mănăstirea Moldovița-centru cultural important din perioada culturii române, în limba slavonă (sec. XV—XVIII — Mitropolia Moldovei și Sucevei, 39, 1963, 7—8, p. 428—455; Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea. — Mitropolia Olteniei, XV, 1963, 7—8, p. 511—535.

²⁷ З. Юфу. За десеттомната колекция Студион (Из архива на румънския изследвач Йон Юфу). — Studia Balcanica, 2, 1970, с. 336—342.

приписка в него дава основание да се счита, че този сборник или неговата непосредствена подложка са създадени в Студитския манастир, в Цариград. Съдържанието на сборника се покрива с Гилф. 34 и Воскр. 105 с една само прибавка — към словата за Неделята на православие тук е включена и поветта за иконата на Богородица (т. нар. „Римлянка“), възможно е тази творба да не е съществувала в първоначалните състави.

От XV в. са запазени и немалко безюсови преписи. От втората половина на XV в. се датира един ръкопис от манастира Крушедол, без начало и край, чиято запазена част съдържа слова от II неделя на Четиридесетница до Цветница (№ 57 по описанието на С. Петкович).²⁸ От същото време е сборник, сега собственост на Църковно-археологическия музей в София, произхождащ от югозападните български земи (№ 317). Съдържа слова от Неделята на разслабения до Неделята на всички светии; съставът му е същият като на Рилския сборник, само за големите празници редът на словата не винаги отговаря на реда в него. Ръкопис № 317 е също втора част от по-голяма цялост, тъй като първото му запазено слово е отбелязано под № 48. Значи първоначално преписът е обемал целия Цветен Златоуст, т. е. словата от Страстната седмица до Неделята на всички светии, разделени в два тома. Пак от края на XV в. датират два сборника, по-рано собственост на Националния музей на старините в Букурещ, а сега — на Библиотеката на Румънската АН под № 300 и 303. От описите им не личи дали са дело на една и съща ръка и дали произхождат от Влашко или са пренесени от юг. Първият сборник (РАН 300) съдържа слова за Четиридесетница — от подготвителните недели до I неделя на поста и с незначителни съкращения се покрива с Гилф. 34 и Воскр. 105 (за I неделя от поста има и една прибавка — Повест за иконата от Халкопратия, наречена „Непоручник“).²⁹ Вторият сборник — (РАН 303) започва от Втората неделя на Четиридесетница до петък на VI неделя, но първото му слово е отбелязано като 39-о, така че липсващият том от него е допълвал целия Постен Златоуст. Напълно се покрива с Гилф. 34 и Воскр. 105, само на места редът на словата е нарушен.³⁰ От края на XV в. датира още един ръкопис от сбирката на Югославската академия, Загреб, със сигнатура III b 21. От него е запазена само една малка част — 185 л. от началото и края. На л. 85—117 е поместено извлечение от постния цикъл — до Цветница.³¹

От XVI в. са запазени преписи главно от безюсов извод. Част от новите състави са включени в един панегирик от Призрен, писан вероятно в 1528 г., с подбрани слова за господските празници и за Четири-

²⁸ С. Петковић. Опис рукописа манастира Крушедола. Сремски Карловци, 1914, с. 67—71.

²⁹ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 454—458 (№ 145 от националния музей). Датира го в XV в.; Panaitescu, с. 403—406, с датировка XVI в. Уточнение на датировката — края на XV в., е направена от Археографското отделение на Белградската народна библиотека.

³⁰ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 467—469 (№ 148 от Националния музей). Датира го XV в. Уточнение на датировката — края на XV в., е направено от сътрудници при Археографското отделение на Белградската народна библиотека.

³¹ VI. Moštin. Čirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I Dio. Zagreb, 1955, p. 107—109.

десетница.³² В друг сборник с подобен състав, но български извод, молдавски произход, собственост на сръбския манастир Ораховица, се намира и част от Цветния Златоуст — циклите за Възнесение и Петдесетница — същите като в Рилския препис. Ръкописът е от 1538 г. и днес се пази в Загреб.³³ В 1574 г. е преписан в Овчарския манастир на река Морава. Постен Златоуст от Неделята на митаря и фарисея до V неделя от поста, отговарящ с някои съкращения на Гилф. 34 и Воскр. 105. Ръкописът е бил притежание на Копитар и днес се съхранява в Любляна.³⁴ В 1580 г. по нареждане на патриарх Герасим е било изготвено едно извлечение от целия Златоуст, обемащо 52 слова в същия ред, както са в посочените по-стари преписи.³⁵ От XVI в. се датира и един пълен Цветен Златоуст от манастира Крушедол (№ 58), втората част на който напълно съвпада с посочения вече препис от Църковно-археологическия музей в София под № 317.³⁶ Още един Цветен Златоуст, но непълен, ни е познат по описа на Белградската народна библиотека под № 453. Той съдържа слова от Страстната седмица до Неделята на всички светии.

Посочените по-горе преписи от търновските състави не изчерпват числото на запазените ръкописи. Тук са посочени само сборници, чието съдържание е напълно разкрито в описите или с които съм работила непосредствено. В редица случаи обаче подобни типове състави са описвани като „Сборник слова на Златоуст и други отци“ или просто „Златоуст“ и не е възможно да се уточни тяхното съдържание.³⁷ Но и от непълния преглед на сборниците ясно личи значителното място, което те заемат в балканската книжнина. От двадесет познати ми сборници „Златоуст“, главно сръбски извод, само два се оказаха преписани от по-стари архитипове.

Сравнението на ръкописите показва, че преписвачите се стараят да запазят първоначалния вид на състава и дори реда на отделните творби. Разместване откриваме там, където словата са повече от две или три, но и при тези случаи се наблюдава известна система. Така сборниците на Гавриил Урик и Рилският сборник от 1478, а също и съвпадащата с тях част от Ораховицкия манастир от 1538 г. имат една и съща вътрешна подредба на циклите за най-големите празници; друга подредба имат ръкопис РАН 156, писан вероятно на Атон, Крушедолският сборник № 58 и сборник № 317 от Църковно-археологическия музей, София.

³² Ръкописът се е съхранявал в Белградската народна библиотека и вероятно е бил унищожен през Втората световна война. Описан е у С. Матић. Опис рукописа Народне библиотеке. Београд, 1952, под № 465.

³³ У. Вл. Мошин е описан под името Сборник метафраст. Триодната част е от л. 367 до л. 4776. — Опис јужнословенских ћирилских рукописа. Т. I. Ћирилски рукописи у Повијесном музеју хрватске. Београд, 1971, с. 88—95 (№ 74, Р-72, Ораховица 55).

³⁴ Вл. Мошин. Опис јужнословенских ћирилских рукописа. Копитарева сбирка словенских рукописа. ..., с. 164—168 (№ 22, cod. Кор. 5).

³⁵ Описан от С. Матић. Опис рукописа. ..., под № 541. Вероятно също е унищожен.

³⁶ С. Петковић. Опис рукописа. ..., с. 71—85. Прави впечатление, че съвпада даже номерацията на словата с едно обкръжаване само при 92-ро слово.

³⁷ По непълни данни предполагам, че един препис от Постния Златоуст от края на XVI — началото на XVII в. се пази в атонския манастир Ивер. Вж. Ђ. Трифонович. Словенски рукописи у манастиру Ивиру на Светој гори. — Библиотекар, 5, 1968, с. 429 (№ 13). Авторът посочва, че освен Златоуст в сборника има слова от Ефрем Сирий, Йосиф Солунски, Леонтий и Житието на Мария Египетска, а в такъв порядък те се срещат единствено в новите състави.

От друга страна, през XV и особено през XVI в. се наблюдава *разреждане* на съставите — т. е. поради големия брой на произведенията някои от тях отпадат. Един интересен въпрос, върху който тук няма да се спирам, е за характера на тези съкращения или извлечения — обикновено отпадат най-риторичните, най-отвлечените и най-редките слова. Като правило обаче произведения от новите търновски състави не се поместват смесени със слова от по-стари архитипи — тяхната стилистическа обособеност се усеща и се пази от книжовниците. И обратно, някои слова от Григорий Цамблак се срещат именно в тази литературна среда.

Всички посочени пълни преписи или извлечения от търновските състави имат определени делови функции и са организирани съобразно литургическото им предназначение. Единствено и затова още по-интересно изключение е Владиславовият панегирик от 1469 г. (т. нар. Загребски панегирик).³⁸ В него са включени 15 творби, отбрани от Постния Златоуст. Подборът им е подчинен на идейния замисъл на целия огромен том — повечето слова съдържат в по-голяма или по-малка степен догматични разяснения или полемични елементи. В сборника те са поместени на л. 424а—532б и са разположени, както следва: 6 слова за Сирната седмица (Василий Велики (3), Григорий Ниски, Анастасий Синайски, Йоан Златоуст — За престъплението Адамово и за лукавите и блудни жени); 3 слова от цикъла за Събота месопустна (Йоан Златоуст, Андрей Критски и Йоан Дамаскин); едно слово от Йоан Златоуст за II неделя (о *чловѣчьсѣмъ жнѣнѣ*); от същия автор за IV неделя (Слово о *покаяніи въ нѣмъ* — *же възпомоу нъ се страстн чловѣчьскыѣ*); две произведения за Сряда на Великия канон (Слово за умилието от Ефрем Сирин и Житието на Мария Египетска от Софроний Ерусалимски); Слово о *свѣтѣмъ събраніи* и о *неже не паметозлобствовати* от Анастасий Синайски за V неделя и Златоустовото слово към Теодор мних, което в Воскр. 105 е поместено като последно слово за Цветница. В Загребския панегирик последователността на посочените слова в системата на цикъла е нарушена и никъде в главията или в извънтекстовите бележки не е указано за тяхната зависимост от Постния Златоуст, въпреки че връзката между включените творби и търновските състави е несъмнена. Тази изборност е характерна за книжовната дейност на Владислав Граматик, който е творчески продължител на търновските традиции и обогатява литературното наследство на Евтимиевата школа с нови явления.

* * *

По-сложен е въпросът за търновските редакции на сборниците слова и жития в календарен ред. Работата върху тяхното оформяне продължава по-дълго. Вече се подчерта, че организирането на материала се извършва в съгласие с Ерусалимския устав; при това не само се превеждат жития и слова за празници и памети, които не са познати в богослужебната практика до XIV в., но се узаконява функционалната взаимозаменяемост на агиографията и ораторската проза. На второ място, както и при Златоуста, новите състави се влияят от съдържанието на съот-

³⁸ V. I. Mošin. *Čirilski rukopisi ...*, p. 64—65.

ветни византийски сборници от XI—XIV в., без обаче да следват един определен образец. Най-сетне един много съществен фактор е наличието на по-стария тип славянски чети-минеи, чието преписване се активизира през втората половина на XIV в.

При установяването на новите редакции се проследяват два етапа, които имат свое развитие в балканската кирилска книжнина през следните векове. На първия етап се създава, така да се каже, скелетът на житийно-панегиричните състави, подбират се и се превеждат проповеди и похвали за големите празници през цялата година и за невключените дотогава нови празници; към материала се пристъпва със същия естетически критерий и от същите художествени позиции, които вече посочих, така че новите редакции на Златоуста и на Панегирика образуват една стилистическа цялост. За големите празници са поместени обемисти комплекси, предназначени както за амвонни проповеди, така и за индивидуално или манастирско четиво. Между произведенията ще намерим образци от всички разновидности на византийското тържествено красноречие — празнични проповеди, похвални слова, хомилии върху библейските текстове, епитафии и т. н. Това разнообразие в състава на новите редакции е показателно за интересите на търновските книжовници и за вкуса на читателите, към които те са адресирани.

Като пример ще посоча съдържанието на някои от циклите за най-големите празници.³⁹ За Рождество Богородично се поместват обикновено 5 творби: 2 на Андрей Критски, една на Йоан Дамаскин, едно слово от Теодор Нови изповедник и редакция на Първоевангелието от Яков. За Въздвижение на кръста — 6, между които ще отбележа Андрей Критски, Пандолей презвитер и една повест от Александър мних, намираща се в тясна връзка с Евтимиевото похвално слово за Константин и Елена. За 8 ноември — 3, между които Климентовата похвала за Михаил Гавриили едно Златоустово слово от Маргарита. За 21 ноември — Въведение — се четат слова от Теофилакт Български, Тарасий Цариградски, Патриарх Герман и Георги Никомидийски. От деветте произведения за Рождество освен слова на Йоан Златоуст има и проповеди от Григорий Ниски, Григорий Неокесарийски, Василий Велики, Атанасий Александрийски, Прокъл Цариградски. За Богоявление — от общо 10 слова — 5 са надписани с името на Златоуст, а останалите са на Василий Велики, Григорий Ниски, Исихия презвитер, Юлиан Тавийски, Антипатър Востронси. За Сретение — 4 слова (Йоан Златоуст, Атанасий Александрийски, Кирил Ерусалимски, Амфилохий Иконийски). От 8-те творби за Благовещение три са на Йоан Златоуст, другите — на Григорий Неокесарийски, Григорий Ниски, Йоан Дамаскин, Максим Ритор. За двата празника на Йоан Богослов (26. IX и 8. V.) намираме общо 6 произведения; покрай трите слова от Йоан Златоуст, едното от които е много интересно,⁴⁰ тъй като е непосредствен източник

³⁹ Тук ще посоча само ония произведения, за които се предполага, че принадлежат към първичната редакция на търновските панегирични състави, тъй като по-късно някои цикли търпят разширение и изменение. Подробно описание и сравнение за първото полугодие на църковната година вж. у К. И. Иванова. Зографският сборник, паметник от края на XIV. — Известия на Института за български език, кн. XVII, 1968, с. 105—147.

⁴⁰ Словото е с начало: Паки намъ ѿ н(е)в(е)съ прѣнде... Гръцки текст — BHG 932 в.

на Екзарховото слово за Йоан Богослов, тук са поместени проповеди от Прокъл Цариградски, Кирил Александрийски, а в някои по-късни преписи — и текстът на Апокалипсиса. За празника Преображение, който е от особено значение за книжовниците-исихасти, има 9 слова — 3 на Йоан Златоуст (в това число и една хомилия върху евангелския текст), слова от Кирил Александрийски, Ефрем Сирин, Андрей Критски, Йоан Дамаскин, Прокъл, Анастасий Синайски. За Успение Богородично — 6 слова, почти от същия кръг автори — три от Андрей Критски, две от Герман Цариградски, едно от Йоан Дамаскин; за Йоан Кръстител в търновските състави са включени сравнително голям брой творби: за Рождество (24 юни) — 6, между които няколко редки слова от Антипатър Востронски, Аетий презвитер и Теодор Студит; за Усекновение (29 август) — три слова от Йоан Златоуст; няколко слова са поместени и за намиране на мощите на Йоан Кръстител.

Направеният бегъл преглед на съдържанието илюстрира още веднъж подчертаната разлика между новите състави и дотърновската панегирично-хомилитична традиция. Подбрани са творби с високи литературни достоинства; много голямо място е отделено на писателите от новоалександрийската школа и особено на известните византийски проповедници след VII в. Увеличен е броят на слова сярко изразена монашеска и аскетическа тенденция, актуални и за духовния живот през епохата, а също така и на полемични слова, насочени към утвърждаване на християнската догматика. От друга страна, при подбора се проявява отлично познаване на патриотичното наследство. Намалено е числото на „несигурните“ автори и особено на Златоустовите „*spuria*“. И — необичайно за византийските сборници от подобен тип — е увеличен броят на Златоустовите хомилии върху библейски текстове.⁴¹

Към оригиналното славянско наследство авторите на новите състави се отнасят двойко: от една страна, сравнението с по-архаични сборници показва пълно пренебрегване на творбите на Климент Охридски и Йоан Екзарх (изключение прави само Похвалното слово за Михаил и Гаврил), а, от друга — те включват новосъздадените жития и похвални слова от Евтимий Търновски, а в по-късните преписи и на Григорий Цамблак.

В първоначалните панегирични редакции се поместват и някои странни жития и похвални слова, главно от големия разцвет на византийската агиография през IX и X в. Това са произведения, влезли в състава на Метафрастовите чети-минеи — няколко творби на Симеон Метафраст, на Никита Пафлагон, Йоан Родоски, Теодор Дафнопат и др. Нито една от тези творби не е позната в славянски превод преди XIV в.

Що се отнася до характера на извършената преводаческа и редакторска работа, трябва да отбележа, че материалът се третира по същия начин, както при сборниците за подвижните празници. Сравнението на текстовете с ръкописи от типа на Михановичевия хомилиар, Германовия сборник, Станиславовия сборник и т. н. показва, че общите творби, доколкото ги има и в двата типа сборници, се явяват в нови преводи или, най-малкото, са основно прередактирани. Срещу тази нетърпимост към

⁴¹ Заслужава по-подробно изследване отношението между поместените в панегиричния състав отделни хомилии и преведените у нас през същата епоха и възможно в същия книжовен кръг сборници със Златоустови тълкувания на Стария и Новия завет.

качеството на по-стария превод виждаме да се помества (под 8 ноември) без никакви съществени изменения една Златоустова беседа за серафимите (начало: *Едва нѣкогда аже о Ѡзѣн прѣпловахумъ пжчннѣ*), извлечена от Маргарита; както е известно, преводът на този сборник проповеди на Йоан Златоуст е извършен през 1360 г. от ученика на Теодосий Търновски Дионисий. Наличието на Беседата за серафимите в състава на търновските редакции ни дава *terminus ad quo* за тяхното оформяне — 1360 г. Не е изключено „дивният кир Дионисий“ да е между книжовниците, положили началото на огромния труд по редактиране на житийно-панегиричните сборници.

Протографът на онази част от панегиричната редакция, която обема слова и жития за първата половина от църковната година — септември—януари, — е оцелял — това е изключително ценният Зографски сборник, създаден през последното десетилетие на XIV в. (или още през 80-те години), писан с характерното за най-близките сътрудници на патриарх Евтимий „попгерасимово писмо“⁴². Йордан Иванов изказва предположение, че ръкописът е дело ако не на самия патриарх, то на негов най-близък сътрудник.⁴³ В Зографския сборник са поместени три жития от Евтимий — на Иван Рилски, на Петка и на Иларион Мъгленски. От циклите слова за лятното полугодие не е запазен толкова ранен пълен препис, но два ръкописа от края на XIV в. — търновски правопис — ни дават основата за сравнение и уточняване на включените творби. Това са вече споменатият сборник № 51 от сбирката на Гилфердинг⁴⁴ и сборник № 150 от Библиотеката на Румънската АН, който съдържа материал от януари до март включително и отчасти се покрива с Зографския сборник.⁴⁵

Панегиричната редакция се разпространява широко сред южните славяни и в Молдавия. Известни са много нейни преписи — български и сръбски. Някои от тях възхождат непосредствено към Зографския сборник, други възхождат към втори — вероятно малко по-късен и допълнен протограф, който не е достигнал до нас. Така в Библиотеката на Румънската академия на науките под № 302 се пази сборник от началото на XV в., търновски правопис, който, изглежда, е преписан пряко от Зографския сборник и е попаднал рано в Молдавия, където се е съхра-

⁴² Ръкописът се пази в Зографския манастир на Атон. По време на своите научни занимания Ст. Романски е заснел началото на всички слова, някои отделни листове и славянските творби, поместени в него. Негативите и снимките се съхраняват в Научния архив при Централна библиотека на БАН, ф. 52, а. е. 294; сбирка V, инв. № 85. По материалите на Ст. Романски и Йордан Иванов е описан подробно от Кл. Иванова. Зографският сборник... където има и сравнение на състава с по-стари типове сборници. За попгерасимовото писмо, с което е писан ръкописът, вж. Е. Коцева. Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. — Старобългарска литература. I. С., 1971, с. 369—401.

⁴³ Й. Иванов. Български старини из Македония. I. С., 1908, с. 41; II, С., 1931, с. 369.

⁴⁴ Ръкописът е в лошо състояние, липсват листове в началото и извътре. Съставът му е по-особен: до л. 176б са поместени жития, част от които се намират и в Зографския сборник, от л. 177—234 — панегирик за февруари — март с известни размествания (на л. 211б—223б — вмъкнати две похвали — за Теодор Стратилат и за апостол Вартоломей); от л. 234 нататък следва Пасхалният цикъл.

⁴⁵ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 742—744; P. Panaitescu. Op. cit.

нявал в манастира Бистрица.⁴⁶ От края на XIV в. се датира ръкопис № 1045, търновски правопис, от сбирката на Народната библиотека „Кирил и Методий“. На л. 190—285 са поместени 19 слова в календарен ред; всички те се намират и в Зографския сборник с малко разместване в реда им.⁴⁷

Най-ранният датиран препис с безюсов извод (ресавски правопис) за зимното полугодие (септември—ноември) е известният Панегирик на дядк Андрей, писан в 1425 г. по заповед на сръбския патриарх Никон. Съдържанието му се покрива със Зографския сборник, но в него са поместени още 6 творби; Житието на Симеон Стълпник (1 септември), Повестта за откровението на Архип панамонар (6 септ.), Похвала за рождество Богородично от Теодор Нови Изповедник, Златоустовата Беседа за апостол Тома (6 октомври), Мъчение на Уар (19 октомври) и Слово за Въведение Богородично от патриарх Герман.⁴⁸ Тези творби по всяка вероятност са вмъкнати чрез едно разширение на първичния състав, при уточняване съдържанието на новите панегирици. Техният протограф (ще го отбелязваме с Б за разлика от Зографския сборник) не е достигнал до нас.

От XV в. новата панегирична редакция се разпространява и в западната част на Балканския полуостров. Следи от нейното проникване още от края на XIV в. се откриват в един ръкопис, сръбски извод, със слаби следи от българска подложка, писан между 1380 и 1395 г. В основното ядро на ръкописа са включени слова за септември—март. От 20 слова от Рождество Богородично до Богоявление 17 се намират и в Зографския сборник. Ръкописът се съхранява в сбирката на М. Погодин (ГПБ, Ленинград) под № 873. До XIX в. се е пазил в манастира Хопово, Фрушка гора. От последното десетилетие на XIV в. датира и най-старата част на вече споменатия ръкопис № 152 от Библиотеката на Румънската АН, където на л. 19—99 са поместени избрани слова за големите празници през годината — всички от новия панегиричен състав.

С Панагерика на дядк Андрей вероятно са свързани генетически два сборника, произхождащи от Призрен, които са се съхранявали в Белградската народна библиотека под № 196 и 463. И двата съдържат слова и жития за септември—ноември, но № 463 е бил без начало.⁴⁹

⁴⁶ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 464—467 (№ 147). Ръкописът е в лошо състояние, с големи липси, поради което в описа на Яцимирски не фигурират всички статии от него. Е. Турдяну, който привлича този сборник (РАН 302) в изследването си за разпространението на Евтимиевите произведения в Румъния, го датира от XVI в. и смята, че дариевия рилски сборник от 1483 г. Един междинен препис X според него е попаднал в ръцете на молдавски книжовник, добре запознат с особеностите на българския правопис, и той го е копирал, като е спазвал търновския правопис. Вж. E. Turdeanu. *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*. Paris, 1947, p. 78—79. По водни знаци обаче ръкописът не минава границата на първото десетилетие на XV в., а е възможно да е възникнал и в самия край на XIV в. За пряката му зависимост от Зографския сб. свидетелствува не само точното съответствие в съдържанието, но и копирането на една приписка за реда на словата.

⁴⁷ Опис на славянските ръкописи ... Т. III, с. 241—295. Ръкописът се състои от две части — до л. 1896 са поместени словата на Василий Велики, а до края е панегирик за септември—януари. В края се намират две жития, също в нов превод — Житието на Антоний Велики и Житието на Теодор Едески.

⁴⁸ Описан подробно от В. Пандурски. Панегирикът на дядк Андрей от 1425 г. — Сб. Търновска книжовна школа 1371—1971, С., 1974, 225—241. Пазя се в Църковния историко-археологически музей, София, под № 182.

⁴⁹ № 196 е отбелязан от Л. Стоянович, като Пролог и съдържанието му не е разкрито. В описа на Матич съставът на сборника е описан подробно Вж. С. Матийн. Опис

От XV в. се датират още два сборника — сръбски извод, — неизвестно къде създадени, но днес собственост на Библиотеката на Румънската АН под № 301⁵⁰ и 305⁵¹. Първият сборник съдържа материал от септември до декември и с незначителни различия се покрива със Зографския сборник и Панегирика на дяк Андрей, а вторият — от януари до август — за първия месец съответствува на Зографския сборник, а за останалите включва почти всички творби от летния цикъл. Също от XV в. се датира един ръкопис от светогорския манастир Ксеноф (вероятно пренесен в Румъния от Паисий Величковски), сръбски извод, обемащ значително число произведения от януари до юли; след основния състав в него са прибавени няколко слова за Въведение Богородично, между които и похвалата на Григорий Палама за този празник.⁵² Основното ядро на панегиричната редакция е включено и в сборниците на Владислав Граматик, на Мардарий и Пахомий Рилски, за които ще стане дума по-долу.

Търновските панегирични състави проникват рано в земите отвъд Дунава. Чрез едно извлечение от 10 произведения новата редакция е представена в сборника на монаха Гавриил от 1439 г.⁵³

През XVI и XVII в. преписването и разпространението на търновските състави продължава. И при тях се наблюдава същата тенденция да се „разреждат“ отделните цикли и по-често срещаме ръкописи, които съдържат избрани слова за цяла година със силно намален брой на словата за отделните празници. Освен това се появява тенденция да се съчетава Златоуста от нов тип с части от Панегирика. Няколко такива сборника вече посочих по-горе: Загребски сборник № III в 21 от края на XV в., съдържащ хомилии за цяла година, от които е запазена обаче само част за септември и края на август; ръкопис с подробни слова за поста и за господните празници, писан в 1528 г. в околностите на Призрен (№ 465 от Белградската народна библиотека), сборник от Ораховица, вероятно писан в Молдавия и пренесен в този сръбски манастир, търновски правопис от 1538 г., сега в Сръбския музей в Загреб, за месеците септември—март, който до голяма степен се покрива със Зографския сборник и с Панегирика на Владислав Граматик от 1479 г. (освен постната част).

От третата четвърт на XVI в. се датира един панегирик за септември—ноември, писан в Косовска Митровица, който почти изцяло е еднакъв с Панегирика на дяк Андрей.⁵⁴

рукописа... с. 121—126 под № 194 (670); ръкопис № 463 (727) е описан от Л. Стоянович, който отбелязва, че е сръбска редакция със следи от българска подложка. Вж. Љ. Стојановић. Каталог... IV, с. 283—285. И двата ръкописа са датирани от XV в. Унищожени са през Втората световна война.

⁵⁰ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 458—464 (№ 146 от Националния музей на старините). Някои особености на този ръкопис го свързват с Мардариевия сборник от 1509 г. Вероятно е писан или в Рилския манастир, или на Атон.

⁵¹ А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 471—476 (№ 150 от Националния музей на старините). До голяма степен се покрива с Владиславовия панегирик от 1479 г.

⁵² Сега се пази в Библиотеката на Румънската академия под № 153. А. И. Яцимирский. Цит. съч., 754—759 (от Нямц № 87); Р. Papaitescu. Op. cit., p. 210—216.

⁵³ Съхранява се в Библиотеката на Румънската АН под № 164. Подбрани са по-редки произведения от новите преводи и 5 творби от патриарх Евтимий, вероятно с цел да се попълнят молдавските сборници с тези творби. Вж. Р. Papaitescu Op. cit. p. 245—248; Э. Калужняцкий. Сборники Немецкого монастыря № 20 и 106. — Сборник ОРЯС, т. 83, кн. 2, с. 31—61.

⁵⁴ В. А. Мошин. Рукописи из цркве у Дубоком потоку и из цркве св. Николе у селу Тураковцу. — Старине Косова и Метохије, кн. IV—V. Приштина, 1971, с. 142—147.

Прави впечатление, че дори през XVII в., когато възниква дамаски-нарската литература и изобщо се засилва интересът към сборници с по-разнообразно и смесено съдържание, търновските панегирични редакции продължават да се преписват. Така от Крушедол е запазен ръкопис, първата част на който съдържа повестта за Варлаам и Йоасаф, а втората е тържественник със слова от юни до август, а също и част от постния цикъл.⁵⁵ От Атон произхожда друг ръкопис от същото време, датиран от Яцимирски от XV в., а от Панаитеску — от XV—XVI и XVII в., чиято по-късна част обема слова за септември—октомври и прекъсва в началото на Евтимиевото житие на Иван Рилски.⁵⁶

Търновската панегирична редакция намира отражение и в книжовната продукция на Етрополската школа. През 20-те години на XVII в. известният преписвач Даниил създава сборник, който се покрива по състав със Зографския сборник и Панегирика на дяк Андрей.⁵⁷

* * *

Както вече споменах, новата търновска редакция на панегирика става основа за оформянето на чети-минейните състави. От панегирик към чети-миней, в последователност, обратна на тази, с която се попълват византийските сборници с агиографски и панегиричен материал, се движат усилията на българските книжовници. Тази последователност подчертава още веднъж, че в естетическите концепции и в читателския вкус на епохата първо място заема филигранната обработка на словото, красотата на изрази, точността и хармонията в превода; разширяването на чисто житийния материал, преводът на нови, непознати до този момент агиографски произведения отстъпва на заден план.

Тук трябва да отбележа една съществена особеност на търновските чети-минейни редакции — отношението към чисто житийния материал е различно от отношението към ораторската проза. Ако в панегиричната част се наблюдава подчертано пренебрежение спрямо старата традиция, особено що се отнася до подбора на творбите, ако в нея преобладават неизвестни и непревеждани дотогава творби, то изборът на житията, които се включват в състава на чети-миней, е в пряка зависимост от дотърновските чети-минейни сборници. Вече посочих, че тяхното съществуване и активизирането на преписването им през XIV в. е един от факторите, влияещи върху новите редакции. Сравнението между дотърновските състави (тук ще имам пред вид ония сборници от XIV в., които бяха споменати по-горе — Мих. I, Мих. II, Станиславовия сборник, сборник № 95 от Дечани и др.). Сравнението между житийните произведения, включени в тези ръкописи и в търновските чети-миней, показва, че за преобладаващото число памети при наличието на метафрастови жития или жития от IX—X в. се предпочитат дометафрастови жития и „мъ-

⁵⁵ С. Петковић. Опис рукописа..., с. 181—189, № 72, ресавски правопис.

⁵⁶ № 151 от Библиотеката на Румънската АН, сръбски извод. Вж. А. И. Яцимирский. Цит. съч., с. 744—746 (№ 85 от манастира Нямец); Р. Pănaiteanu. Op. cit., p. 199—200. Втората част на ръкописа — от XV в., представя пространно житие на Йоан Златоуст.

⁵⁷ Б. Райков. Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. — Старобългарска литература, I, с. 272—274.

чения“. В търновските чети-минейни състави се поместват и жития, които са включени и в редица търновски, но доевтимиеви сборници, особено в сборниците, предназначени за Иван Александър.

Ако съставителите на търновските чети-минейни се обръщат към традицията при подбора на житията за даден празник, то те показват същото внимание към качеството на превода, което характеризира целокупната им книжовна дейност. Текстът на житията или се превежда отново, или се подлага на редакционна обработка.

Прегледът на запазените сборници от чети-минейен тип — а те не са много — показва, че ядрото на панегиричната редакция в тях остава постоянно, но за останалите агиографски творби се явява колебание, особено значително при лятното полугодие. Изглежда, цялостната работа върху тях не е била завършена преди падането на Търново и оставените празници са попълвани по-късно от балканските преписвачи съобразно възможностите и източниците им. Преобладават преписите за месеците септември—февруари.

Най-старите преписи, търновски правопис, от новите чети-минейни са запазени в молдавските манастири Молдовица, Путна и Нямц. Така днес в манастира Драгомирна се пазят редица сборници, пренесени от Молдовица. Най-ранният от тях — от първата четвърт на XV в. — (воден знак между 1401 и 1408 г.) съдържа слова и жития за ноември—декември и в панегиричната си част почти се покрива със Зографския сборник.⁵⁸

Два сборника от XV в. — № 700 (съдържа жития и слова от септември до ноември) и № 791 (за юни—август) и два от XVI в. — № 684 (за януари—март) и № 739 (за април—юни) показват, че в молдавския манастир Молдовица в продължение на две столетия са събрали почти пълен цикъл от търновските чети-минейни състави.⁵⁹ Подобна колекция е имал и манастирът Путна.

У нас най-близки до протографа на чети-минейната редакция биха могли да се смятат сборниците на Владислав Граматик и Мардарий Рилски. Панегирикът от 1479 г. съдържа слова и жития за февруари—август (87 творби), а след тях са поместени избрани жития и някои слова за септември—януари, предимно пространни жития на славянски светители или известни анахорети.⁶⁰ Панегирикът на Мардарий Рилски от 1483 г. обема агиографско-панегиричен материал за месеците септември—януари.⁶¹ Малко по-късно — в 1509 г., Мардарий преписва заедно с друг книжовник — Пахомий, още един сборник със съдържание, сходно с Рилския му панегирик.⁶²

⁵⁸ Описан от З. Юфу. За десеттомната колекция Студион, с. 317—323, под № 706 (по материали на Йон Юфу).

⁵⁹ Всички ръкописи са подробно описани по материали на Йон Юфу от Златка Юфу. За десеттомната колекция Студион, съответно № 700 на с. 311—317; № 791 на с. 329—336; № 684 на с. 323—326 и № 739 на с. 326—329.

⁶⁰ Описан от Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 104—114 под № 4/8.

⁶¹ Пак там, с. 84—94 под № 4/5.

⁶² Описан от Б. Ст. Ангелов. Неизвестни ръкописи на Мардарий Рилски. — Известия на Института за литература, XXI, 1972, с. 43—65 (тук ръкописът за първи път се свързва с името на Мардарий).

Стѣдінскы, въ негоже огнѣн сѣа кнѣгы напѣсаша, Й. Юфу приѣма, че сборникът е създаден в Студитския манастир. По аналогия с този кодекс той смята, че и останалите изброени сборници *не само са приписани, но са и съставени в Цариград*. Трудът на Йон Юфу остава в ръкописно резюме на неговите съображения и изводите от проучените материали са извлечени и публикувани в неколккратно споменатата студия на Зл. Юфу „За десеттомната колекция Студион“.

Според Йон Юфу колекцията е едно разширено копие на подобни гръцки колекции от началото на XIV в. Тя е замислена и осъществена като един цялостен труд в точно определени размери — 10 тома, съдържащи съответно в 6 тома творби за неизменяемите празници през годината, а в 4 тома — циклите за изменяемите празници от Неделята на митаря и фарисея до Неделята на всички светии. Времето на нейното създаване румънският изследовател поставя в границите на 1397—1424 г. Според него колекцията съдържа около 400 произведения, които обхващат 8000 страници. Както пише Зл. Юфу, Й. Юфу е убеден, че колекцията е преди всичко дело на патриарх Евтимий, че „тя е неговата най-значителна работа, с която той завършва дейността си на голям книжовник. Но поради настаналите трагични събития за България в последното десетилетие на XIV в. Евтимий не е могъл да види довършена колекцията. Това сигурно става след неговата смърт... Идеята обаче за съставяне на първата славянска колекция се заражда през втората половина на XIV в. според Юфу в манастирите на Цариград и Атон.“⁶⁴ Според Йон Юфу до XV в. колекцията като цялост не е съществувала. Наистина нейният оригинал е бил започнат в Търново, но поради неспокойните години е бил пренесен на по-сигурно място в Студион и в Света гора, а през XV в., когато атмосферата е била малко по-спокойна, са се съставили сборниците.⁶⁵ Освен това Йон Юфу смята, че колекцията има „две издания“, които се появяват почти едновременно. Според мястото, където са били писани, той ги определя съответно като „константинополско“ и „атонско“. За атонското издание Й. Юфу допуска, че то е транспонирано в сръбска редакция в някои от славянските манастири в Света гора или в някои от тамошните гръцки манастири, покрай които е имало школи за преписвачи на славянски език. Разликите между двете издания той вижда, на първо място, в редакцията (константинополското издание е със

64 Пак там, с. 304—306

⁶⁵ Пак там, с. 304.

среднобългарска, а атонското — със сръбска редакция), в някои особености на подреждането на отделните слова и в някои изменения в текста на Евтимиевите творби, включени в отделните сборници.⁶⁶

Изследванията на Й. Юфу имат голямо значение за изучаване на следството на Търновската книжовна школа. Заслуга на румънския изследовател е, че той пръв обръща внимание и прави опит да проучи не отделни произведения, а житийно-панегиричните сборници като цяло, като плод на съзнателна редакционна дейност. Трудовете на Й. Юфу хвърлят светлина и върху един важен момент от книжовната история на балканските народи — върху проникването на търновските агиографски и хомилитични състави в румънския културен живот от XV в. насам.

Някои от изводите на Й. Юфу се приемат и от българските учени. За десеттомна „поредица“, създадена под ръководство на патриарх Евтимий, пише и П. Русев.⁶⁷ Като се съгласява с мнението на Юфу за гръцките източници на колекцията, за десеттомния ѝ обем, за броя на произведенията и количеството на страниците, П. Русев смята (за съжаление без да приведе никакви доказателства), че тя е съставена за десетина години и е току-що завършена, когато турците заемат Търново; според него преписи от самата поредица във вида, който е имала първоначално, не се запазват, но до нас са стигнали три варианта, съставени по нея и предназначени, с някои дребни съкращения и допълнения, за църквите в Сърбия, Молдавия и Русия.⁶⁸

Наблюденията на Йон Юфу, основани главно върху румънски източници, могат да бъдат допълнени и в известна степен коригирани чрез новите данни, които ни дава проучването на познатите досега и посочени по-горе ръкописи.

Преди всичко става ясно, че редакцията на житийно-панегиричните и хомилитични състави трябва да се локализира съвършено категорично в Търново. Подобен извод в никакъв случай не противопоставя Търново на Атон. Като център на огромно просветно дело и най-усилено славяно-византийско общуване Света гора приютава и подготвя за книжовна работа всички крупни представители на българската култура през XIV в. Годишите, които бъдещият патриарх Евтимий прекарва на Атон и в Студитския манастир, са решаващи за неговата бъдеща литературна дейност. Несъмнено една значителна част от преводите му са били завършени там преди 1371 г. Същото се отнася и до другите книжовници от кръга на Теодосий Търновски. Като цялостно и системно дело обаче ревизията на проповедническата и агиографската литература може да бъде осъществена само при един крупен църковен и административен център, където тя е инспирирана и извършена като необходим държавен и църковен акт и е ръководена от най-високите кръгове на българската духовна интелигенция. Затова подобна цялостна редакция е немислима след падането на Търново, дори и като продължение на вече започната работа.

⁶⁶ З. Юфу. За десеттомната колекция Студион, с. 306—307.

⁶⁷ П. Русев. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“ — В: Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 27—38.

⁶⁸ Пак там, с. 36.

На второ място, ние разполагаме с няколко търновски протографа, които се датират от 80-те години и последната четвърт на XIV в. (Зографския сборник, Гилф. 34, Воскр. 105), които не само ни представят първоначалния вид на част от новите състави, но и доказват, че към 80-те години те вече се разпространяват в църковната и книжовната практика на южните славяни. Благодарение на тясната и непрекъснатата връзка между Търново и атонските манастири преписи от новите състави се пренасят там още преди края на века и това способствува след падането на Търново те да се запазят и размножават по-активно. Отнасянето на основната част (или дори завършителната работа) върху съставянето на житийно-панегиричните и хомилитични редакции към следтърновския период и локализирането им в Студитския манастир се дължи на недоумение. Сборник № 724 вероятно е писан в Студит и е пренесен в Молдавия през втората половина на XV в., когато се засилват непосредствените връзки между Цариград и молдавските манастири. Но този сборник е само един от многобройните преписи на новия Постен Златоуст; чийто архитип ни е засвидетелствуван (чрез Гилф. 34 и Воскр. 105) близо един век по-рано.

Трябва също така да се приеме с известен резерв разпределението на материала в 10 тома. Посочените от Юфу сборници наистина показват някаква система в това отношение, но те са само един частен случай и може да се предположи, че ръкописите от XVI в. са нагодени към тези от XV в., тъй като томовете не са от една и съща епоха. Прегледът на останалите преписи от новите състави показва, че броят на книгите, в които те се вместили, е различен и не повтаря архитипа — материалът се разпределя, както вече отбелязах, в зависимост от деловото предназначение и под влияние на субективни фактори.

Най-сетне от сравнителния анализ на съдържанието става ясно, че чети-минеите сборници от XV и XVI в. имат известни отлики от търновските си протографи. Те са обогатени например с някои творби на Григорий Цамблак. И ако при циклите за подвижните празници и при панегиричната редакция първичното ядро се пази твърдо, то при чети-минеите (особено за летните месеци) все още не сме в състояние да уточним категорично обема на внесените по-късно творби. В такъв случай определението на томовете и броят на страниците за цялата колекция е много условно.